

Kazachstan komt ook op papier tot leven, Ghana niet

Het idee van de VPRO-radioserie Standplaats is simpel en gedurfd tegelijk: je plant een medewerker enkele maanden over in een andere samenleving en vraagt hem daar wekelijks verslag van te doen. Dat levert soms hele mooie radio op, vooral als de microfoon drager de luisteraar zo dicht mogelijk bij mensen brengt, waardoor werelden die het avondnieuws zelden halen, tot leven komen. In mijn herinnering was de kwaliteit van deze reportages wisselend. Soms luisterde je op het puntje van je stoel, andere keren kabbelde het maar door en kreeg je meer te horen over mensen in verre landen dan je wilde weten. Maar erg was dat niet, want bij radio kun je, oneerbiedig gezegd, altijd nog de afwas doen. Dat geldt niet voor boeken en het is de vraag of de serie zich leent voor omzetting in dat andere veeleisende medium. 'Standplaats Kazachstan' en 'Standplaats Ghana' maken duidelijk dat dat wisselt. Chris Kijne weet door te dringen tot wat je vermoedt dat het wezen is van de voormalige Sovjet-republiek, terwijl Wim Noordegraaf en Marie-Annet van Grunsven niet veel verder komen dan een collectie van impressies over de vroegere Britse kolonie. De eerste kan mooi observeren en schrijven, blijk gevend van een groot inlevingsvermogen, terwijl het tweetal moeite heeft de mensen zelf te bereiken en de juiste toon te vinden om over hen te schrijven.

Frits van Exter

Chris Kijne: Standplaats Kazachstan; Mets, Amsterdam; 95 blz. f 22,50. Wim Noordegraaf/Marie-Annet van Grunsven: Standplaats Ghana; Mets, Amsterdam; 95 blz. f 22,50.

Van Heidegger en van zuurkool kun je geen restjes bewaren

'Zet de filosoof in een voorverwarde oven van 180 C en laat hem vervolgens bruin en knapperig worden.' Geen oproep voor een moderne wijze van verbranding van ketterse filosofen, maar de laatste stap bij de bereiding van een traditioneel Hollands recept van bintjes, appels en rundvlees. Er is er nu een kookboek waarin men tijdens het koken van de bintjes kan lezen dat er in 1600 wel degelijk een filosoof, Bruno, op de brandstapel terecht kwam. Kok Pieter Toirkens en filosoof Eric Hoogcarpsel hebben het geschreven: 45 recepten voorzien van een filosofische bespiegeling. Zo leze men naast het recept voor de rauwe zuurkoolsalade de veronderstelling dat Habermas zijn maaltijden ongetwijfeld rijk zal voorzien van vetigheid om stoelgang en communicatie gesmeerd te doen verlopen. En de opvatting dat men van Heideggers filosofie net zomin als van zuurkool restjes kan bewaren. Wat heeft filosofie met koken en eten te maken? Hoogcarpsel zegt dat elke keuze, dus ook de keuze van ons voedsel, aan onszelf en aan anderen toont wie of wat we zijn. Die keuze kan pas beoordeeld worden in een reflectie. Of nu sympathie voor de filosofie van Husserl of de keuze voor patat frites gemakkelijker maakt, waag ik te betwijfelen. Dat neemt niet weg dat 'Koken met filosofie' een buitengewoon aardig boekje is, waarin de keukenprinsen veel wetenswaardigs vinden over voedsel en filosofen, zodat men aan het etensmaal met de disgenoten een interessante boom kan opzetten. De foto's in het kookboek zijn echter een gruwel: zo tonen ze een naakte dame in vele kleuren; plakjes komkommer, tomaten, druiven en ander groente en fruit 'sieren' haar lichaam - het ding 'vrouw' voorzien van 'voedseldingen'. Esthetisch of erotisch bedoeld? Wat mij betreft niet mooi en overbodig.

Gerritjan van Luin

Pieter Toirkens/Eric Hoogcarpsel: Koken met filosofie. Damon; Best, 95 blz. f 17,95.

Schmadke

Vijftig jaar na dato staat de (mislukte) aanslag op Hitler van 20 juli 1944 weer volop in de belangstelling, mede omdat op het hoogste politieke niveau in Duitsland op een bijna beschamende manier wordt geruzied over wie er straks bij de herdenking het woord mag voeren. Er is zelfs gevraagd om het verwijderen van materiaal over communistische verzetsmensen uit de Gedenkstätte Deutscher Widerstand. De bondskanselier, die zelf geschiedenis studeerde, laat het stilzwijgend toe.

Margarethe von Oven wist dat er geen 'eerste- of tweederangs' verzet bestond. Zij was secretaresse van een van de tegen Hitler samenwerkende Wehrmacht-officieren. In 'Mit dem Mut des Herzens - Die Frauen des 20. Juli' (Goldmann-Taschenbuch 12849) vertelt ze over een zekere Schmadke. Hij leidde de telefooncentrale van het Wehrmacht-kantoor waar ze werkte. „Een rasechte Berlijner, onaangetaan en ordinar, hartverwarmend ordinar, een communist met het linkse hart op de juiste plaats. Daarmee redde hij velen van ons het leven, want hij had meer in de gaten dan wij vermoeden.“ Schmadke wist welke telefoons werden afgeluisterd en welke uitgangen bewaakt. Dagelijks klonk zijn waarschuwend stem: „Ich würde jetzt man nicht auf dem und dem Apparat telefonieren.“ Margarethe von Oven concludeert dan ook: 'Schmadke, een hele bijzondere engel.' Zou Kohl c. s. dit verhaal eigenlijk wel kennen?

Wim Slagter

BOEKEN

Eindredactie: Jaap de Berg
Hanneke Wijn

NET UIT

Arno Bohmeijer: Aan een engel die nieuw is. Arbeiderspers, Amsterdam; 159 blz. f 29,90. Beschrijft gevolgen van rampzalig auto-ongeluk.

Sietske van der Hoek: Tot in eeuwigheid. Spectrum, Utrecht; 182 blz. f 24,90. Reportages over begraafplaatsen hier te lande, met foto's van Daniel Koning.

Fons Elders (red.): Over leven en dood. VUBPress, Brussel; 206 blz. Bundel over dood en doodsvoorstellingen in verschillende culturen en godsdiensten.

Gert Gritter (red.): ... waarvan akte. Passage, Groningen; geill., 204 blz. f 39,50. Twintig Groningse hoogleraren leggen uit waarom hun vakgebied hen zo fascineert.

Albert de Lange: Voorbij de muur. Atlas, Amsterdam; 276 blz. f 39,90.

Berlijnse reportages, deels afgedrukt in Het Parool.

Piers Paul Read: Alarm! Standaard, Antwerpen; 336 blz. f 37,50. Engelse journalist reconstrueert het verhaal van Tsjernobyl.

D. Mulder & B. Prinsen: Kinderen in kamp Westerbork. Van Gorcum, Assen; 120 blz. f 24,95. Interviews, ego-documenten, verhalen en foto-essay (tevens catalogus van de gelijknamige expositie, tot 1/11 in het Herinneringscentrum Westerbork in Hooghalen).

E. Kuypers (red.): De levende Kierkegaard. Garant, Apeldoorn; 215 blz. f 49,90. Etienne Kuypers, Julia Watkin, J. Sperna Weiland e. a. over het werk van de Deense filosoof/theoloog.

S. W. Couwenberg (red.): Westerse cultuur: model voor de hele wereld? Kok, Kampen; 144 blz. f 29,90. Jaarboek van het tijdschrift Civis Mundi (voorheen Oost/West).

J. Kruidenier: De tijdgeest verstaan - Historische schetsen van filosofen uit de nieuwste tijd. Kok, Kampen; 224 blz. f 39,90. Portretten van Kierkegaard, Wittgenstein, Dooyeweerd, Marcuse, Sartre, Levinas en Foucault - geschreven in opdracht van de christelijke hogeschool De Driestar in Gouda.

K. M. Blijdenstijn / R. Stenvert: Bouwstijlen in Nederland. Kosmos, Utrecht; 127 blz. f 34,90. Handig, geïllustreerd overzicht van negen eeuwen Nederlandse bouwkunst.

T. Hartman & F. C. Kornack: Groningen - Gids voor cultuur en landschap. Profiel, Bedum; geill., 280 blz. f 27,50. Toeristisch vademecum met veel historische informatie.

Trouw
VRIDAG 1 JULI 1994

Alice K. Turner: De geschiedenis van de hel. Vert. Chr. Mouwen. Bodoni, Baarn; geb., geill., 269 blz. f 69.

De hel is een van de interessantste uitvindingen van de mens. Met de hel heeft een mens een oplossing ontworpen voor een pijnlijk en gecompliceerd probleem, dat bepaald is voor zijn bestaan: het weet hebben van zijn eindigheid.

Mensen zijn in staat over hun grenzen heen te kijken, en juist daardoor hebben zij weet van hun grenzen en beperkingen en lijden zij eronder. De menselijke verbeeldingskracht, die dit lijden veroorzaakt, kan er ook voor zorgen dat we met deze pijn kunnen leven. Er zijn tal van oplossingen. Eén daarvan is de hel, en de verbeelding heeft zich hierin weergaloos uitgeput.

Die eindigheid manifesteert zich op verschillende manieren. Ze manifesteert zich in de tijd: we hebben maar een beperkte tijd van leven. De oplossing van dit probleem is simpel: als je het probleem niet uit de weg kunt gaan, stel je dan een leven voor na dit leven. Die levens zijn er in maten en soorten: onderwerelden, werelden waarin geesten leven, werelden waarin de doden zijn opgestaan, enzovoort.

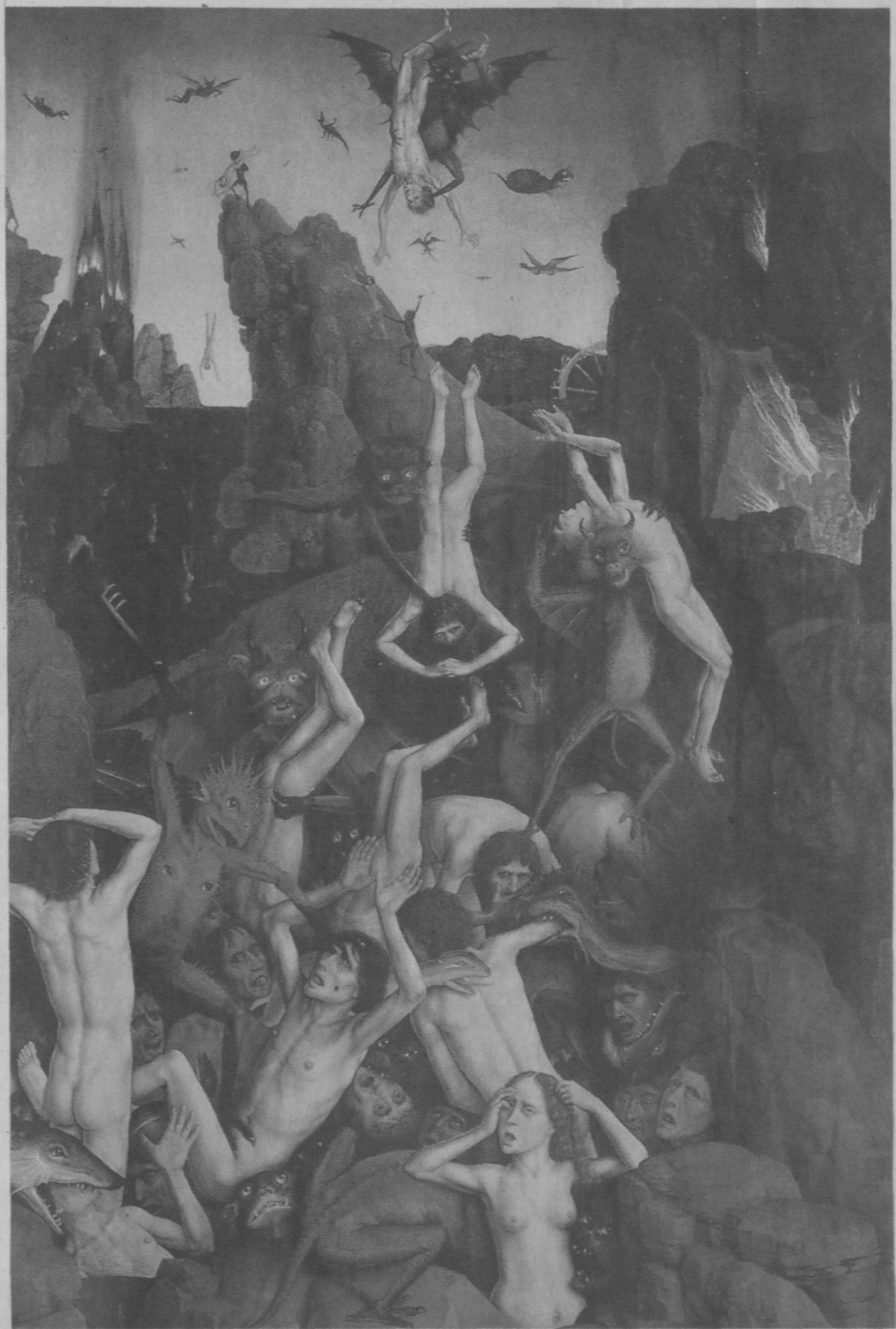
Maar de eindigheid manifesteert zich op meer manieren: zo is er het probleem van goed en kwaad, en het feit dat we daar nooit uitkomen. We kennen allemaal de onaanvaardbaarheid van het lot: slechte mensen hebben succes en goede hebben pech. Die onbalans kan ongedaan worden gemaakt in het leven na dit leven. We kunnen ons voorstellen, dat daar alsnog recht wordt gedaan. Het leven na dit leven kan daardoor worden onderverdeeld in een hemel en een hel. Maar de ene onrechtvaardigheid, de ene misdaad, is de andere niet. Om de gecompliceerdheid van goed en kwaad volledig recht te doen, moeten er in de hel en in de hemel gradaties worden aangebracht. Vervolgens kan, om het definitieve karakter van beloning en straf te verzachten, ook nog een vagevuur worden voorgesteld.

of schilderijen van het Laatste Oordeel, was de hel veel populairder. Er is al vaak opgemerkt, dat dit komt omdat de hemel zoveel saaiër is. Maar waarom vinden veel mensen de hemel zoveel saaiër? Ik denk dat het te maken heeft met de functie van beide. Onze gedachten aan geluk, eventueel geprojecteerd in een hemel, kunnen zijn wat ze zijn. Ze zijn niet bedreigend. Maar onze haat, onze wrok, onze agressie zijn gevaarlijk. Ze moeten gekanaliseerd worden en zo onschadelijk gemaakt. Dat is een heel werk. Vanuit een functioneel gezichtspunt maken hemel en hel het leven op aarde voor mensen draaglijker. Maar ook hier zien we een omslag. Toen de kerk erin geslaagd leek het monopolie te verwerven waar het gaat om de verdeling van het heel, is ze het hiernamaals gaan gebruiken als een machtsmiddel bij uitstek. Dat is ook weer interessant: iets, dat op de verbeelding is gebaseerd, kan een heel belangrijk machtsmiddel worden.

Ik heb steeds over de hel gesproken als over een uitvinding. Dat kan toegeschreven worden aan mijn mens-wetenschappelijke optiek. Daardoor richt ik mijn blik uitsluitend op de menselijke kenmerken van zoiets als de hel. Een eventueel openbaringskarakter is met wetenschappelijke middelen mijns inziens niet te achterhalen. Deze zelf-opgelegde eenzijdigheid vindt, waar het om de hel gaat, hierin een rechtvaardiging, dat de hel mee-evoluëert met het menselijke wereldbeeld. Wanneer de moraal gecompliceerder wordt, wordt de hel dat ook. Wanneer, in de middeleeuwen, het wereldbeeld uiterst kleur- en fantasierijk is, wordt het beeld van de hel dat ook. Treedt er vervolgens een versobering op in het wereldbeeld, dan is dat voor de hel niet anders. Wordt het wereldbeeld mechanistischer, zo ook de hel.

De pogingen in de moderne tijd om de hel in te passen in een steeds wetenschappelijker wereldbeeld mogen overigens niet baten. De hel verliest haar plaats, ze wordt steeds symbolischer opgevat en de pleidooien om haar maar af te schaffen, gaan steeds luider klinken. Er vindt een proces van secularisering plaats:

de hel is niet langer elders. Zo er al een hel is, dan is ze in deze wereld te vinden. De hel, dat zijn de anderen, luidt de bekendste uitspraak van Jean-Paul Sartre. Er vindt ook een proces van individualisering plaats, waarbij de hel geprojecteerd wordt in het eigen innerlijk. Die context-gebondenheid maakt niet alleen begrijpelijk waarom de hel zo vaak verandert, maar ook, waarom het zo'n schimmig begrip is. Het is een onontwaaarbaar syncretistisch geheel, waarin concepten uit de ene cultuur op concepten uit een andere cultuur worden gestapeld. Volstrekt strijdige opvattingen worden daarbij vaak tegelijkertijd gehuldigd. Overigens heeft dat niet alleen met de ontstaansgeschiedenis te maken, maar ook met de functies. De hel moet de mensen, zoals gezegd, vertrouwen geven in de wereld en daarbij moet elke

OOK DE HEL VERANDERT MEE MET ONS WERELDBEELD

Het leven met de eindigheid wordt dankzij hemel en hel een stuk draaglijker. Hemel en hel maken, dat we ondanks alle absurditeit leven in een wereld die ten diepste goed is. Met dit alles bewegen we ons op het niveau van het verstand. Maar ons besef van eindigheid gaat ook nog gepaard met gevoelens, die vaak ondraaglijk zijn. Hemel en hel helpen ons, die gevoelens vorm te geven en erover te praten. We kunnen dankzij de hemel onze hoop concreet maken. Het onbestemde gevoel krijgt een concreet object. Hetzelfde geldt voor onze gevoelens van angst en haat: die kunnen we draaglijk maken met voorstellingen van de hel. Interessant is dat men veel liever over de hel heeft gefantaseerd dan over de hemel. Bij alle voorstellingen van het hiernamaals, bijvoorbeeld in mysteriespelen

de hel is niet langer elders. Zo er al een hel is, dan is ze in deze wereld te vinden. De hel, dat zijn de anderen, luidt de bekendste uitspraak van Jean-Paul Sartre. Er vindt ook een proces van individualisering plaats, waarbij de hel geprojecteerd wordt in het eigen innerlijk. Die context-gebondenheid maakt niet alleen begrijpelijk waarom de hel zo vaak verandert, maar ook, waarom het zo'n schimmig begrip is. Het is een onontwaaarbaar syncretistisch geheel, waarin concepten uit de ene cultuur op concepten uit een andere cultuur worden gestapeld. Volstrekt strijdige opvattingen worden daarbij vaak tegelijkertijd gehuldigd. Overigens heeft dat niet alleen met de ontstaansgeschiedenis te maken, maar ook met de functies. De hel moet de mensen, zoals gezegd, vertrouwen geven in de wereld en daarbij moet elke

twijfel worden uitgebannen. Zoveel mogelijk ideeën worden aangedragen, alleen een kniesoor die erop let of het allemaal klopt. Dit alles maakt de hel onverwoestbaar interessant. Hoe onverwoestbaar blijkt uit het boek van Alice K. Turner, 'De geschiedenis van de hel'. Het is zo slecht geschreven en opgebouwd, dat het een hells karwei is er doorheen te komen. Niettemin blijft het onderwerp boeien. Het gaat hier om een min of meer chronologisch geordende catalogus van veel van wat er ooit over de hel gedacht is, plus onverwante onderwerpen, zoals de duivel, de satan, religie en theologie in het algemeen, de filosofie en ga zo maar. Illustratie uit 'De Hel geopend voor Christenen, om hen te waarschuwen er niet binnen te gaan' (Dublin, 1841).

door. Een selectiecriteria voor wat wel en niet wordt vermeld, is niet te vinden. Is een chronologische opsomming hetzelfde als een geschiedenis? Ik vind van niet. Een echte geschiedenis heeft een leidraad nodig. Ze vereist dat de feiten geordend worden vanuit een visie. Turner heeft die visie niet. Ze babbelt zich dapper door de materie heen, als een gids op een rondvaartboot. Na afloop heb je alles gehoord, maar weet je nog niets. Ze denkt: wat een hoop feiten, en wat moet ik ermee? Dankzij een redelijk register kan dit boek nog enigszins dienst doen als naslagwerk. Maar de verwijzingen zijn soms slordig. Bovendien is het hele boek uitsluitend gebaseerd op in het Engels vertaalde secundaire literatuur. Het boek is fraai geïllustreerd, dat moet gezegd.

Meerten B. ter Borg

Varen op de Oost: wekenlang opgesloten met dezelfde luitjes

Edward P. de Groot: Varen op de Oost. De Alk, Alkmaar; f 69,90.

Het moet destijds toch wat geweest zijn, die passage naar Indië met een van die luxe oceaantomers waar het kleine Nederland er enkele dozijnen van bezat. Varende zoekkasten waren het, uiterst luxueus uitgevoerd, en met een overdaad aan dienstbetoon voor de passagiers door de Javaanse djongossen.

Het zijn dan ook niet de minsten uit de Nederlandse letterkunde die aan die merkwaardige 'groepsreis overzee' een boek hebben gewijd. Rudy Kousbroek schrijft in zijn (onlangs herdrukte) 'Een passage naar Indië' dat bij het zien van foto's van die reis nog altijd 'de herinnering over mijn huid strijkt als een warme wind'. A. Alberts zegt in zijn 'Per mailboot naar de Oost' dat men geneigd is 'de reizen naar en van verlof terug te beschouwen als de meest evenwichtige en probleemloze fasen uit het leven van een Indischman'. Er is zelfs over die overtocht meer dan één roman geschreven die zich geheel en al afspeelt op de passagiersboot, waar gedurende een maand enkele honderden mensen met elkaar dienden te verkeren, al was alles weliswaar netjes ingedeeld in een 1ste, 2de en 3de klas.

Aan die literatuur is pas een nieuw boek toegevoegd: 'Varen op de Oost - Incidenten, rampen en nostalgie op de vaart naar Indië' van Edward P. de Groot. Een fors boek van coffeetable-formaat, ver-

lucht met 300 (!) foto's, waarvan de meeste nog niet eerder werden gepubliceerd. In tien hoofdstukken wordt de pleziervaart naar Indië beschreven, maar niet als een 'probleemloze en evenwichtige fase'; dat was allen het geval als tijdens de reis alles naar wens verliep, maar dat ging wel eens anders. Het eerste schip van de net opgerichte Stoomvaart Maatschappij Nederland, de 'Willem III', die in 1871 de lange reis naar Indië zou gaan maken, vloog voor de kust van Engeland al in brand, werd op een zandbank gezet en ging geheel verloren.

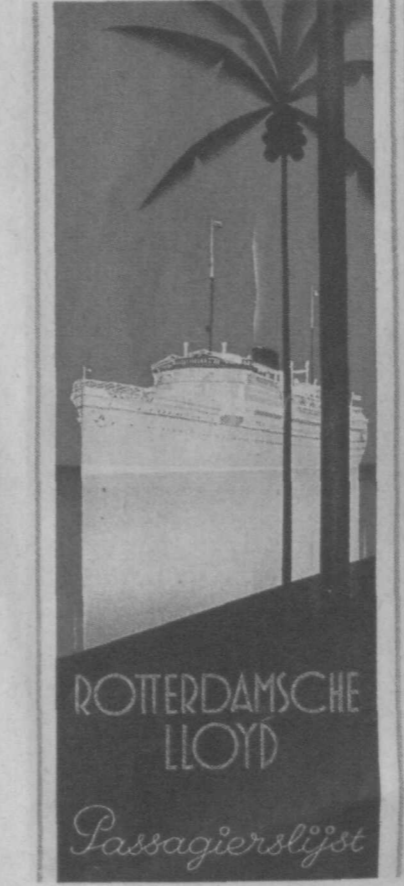
Met dit verhaal in extenso als eerste hoofdstuk wordt meteen de toon van het boek gezet. Edward de Groot wil vooral aantonen dat rampen en incidenten de zeereis soms tot een riskant en bang avontuur maakten. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld, toegelicht met foto's, kaarten, grafieken, en kranteartikelen, het vergaan van het stoomschip 'Koningin der Nederlanden' in 1881 op de Indische Oceaan. De passagiers moesten in volgepakte open reddingsboten honderden zeemijlen afleggen voordat er wat tropische eilandjes in zicht kwamen, waar de bevolking hulp kon bieden. Maar niet alle reddingsboten waren zo fortuinlijk want twee boten met 91 mensen aan boord zijn nooit meer teruggevonden. Het verhaal van deze gebeurtenis wordt met verve opnieuw verteld met de spanning van een avonturenfilm.

Ook het gewone leven aan boord van zo'n schip wordt in 'Varen op de Oost' ontdaan van de wat nostalgische toon waarop daar door de jaren over gesproken

wordt. Het was bijvoorbeeld de gewoonte dat de passagiers, die gezamenlijk de grote reis langs al die avontuurlijk landen en havens maakten, zich omstandig aan elkaar voorstelden als het schip zee had gekozen. Dit verliep niet altijd even probleemloos, schrijft de auteur: „De bedoeling was natuurlijk dat men zich niet eerder dan wanneer men op zee was aan

elkaar voorstelde. Een enkele keer kon men ook wel een bits 'nee, dat mag u niet!' horen op de vraag of men zich even mocht voorstellen. Een hogere officier van het Nederlands Indische Leger bij voorbeeld, liet zich niet in met die vraag als die van een lagere officier kwam en een directeur van een grote onderneming liet zich niet voorstellen aan een onbekend broekje. Het was in feite van beide partijen, de voorsteller en de neezegger, ongeamandierd om zich zo te introduceren en de ander om zo te reageren. In de koloniale verhoudingen van die tijd (en nog jaren daarna) hoorde een 'lage' (een 'hoge' niet zonder meer aan te spreken, maar een 'hoge' hoorde zijn fatsoen te kennen en zich uit de situatie te redden zonder zich te verlagen tot onhebbelikheden; nee zeggen in zo'n situatie was dat wel."

Kortom, op de reis naar Indië kwam men op zee al in aanraking met de rigide regels van het 'koloniale leven'. De kritische toon maakt De Groot's uiteenlopende observaties over het leven aan boord extra leesbaar. Hij besteedt ook ruim aandacht aan de roemruchte aanruiter in 1953 van de oceaaneuzen 'Oranje' en 'Willem Ruys' in de Rode Zee. De stuurlieden wilden - kennelijk om de passagiers te gerieven - de schepen elkaar net iets te krap laten passeren. Beide schepen liepen forse schade op. Ook dit verhaal is verlicht met vele foto's, waarop men bijvoorbeeld kan zien hoe het kolossale scheepsanker van de 'Oranje' gewoon door de scheepswand is gedrukt. Wat die vele foto's betreft: vaak worden

van één schip twee of zelfs drie vrijwel identieke opnamen afgedrukt. Voor mij - als niet-'schepegeek' - iets te veel van het goede, maar mogelijk voor de liefhebber het summum van scheepsgeschiedschrijving... Het geeft het boek m.i. wel net iets te veel karakter van een coffeetable book, terwijl de tekst daartoe geen aanleiding geeft. Al met al een mooi werk over het wel en wee van die Nederlandse passagiersschepen van de Stoomvaartmaatschappij Nederland en de Rotterdamse Lloyd die destijds zo bloemrijk werden genoemd: 'Een schakel in de hechte keten tussen Nederland en Indië'.

Aan het eind van die keten lag Batavia, de hoofdstad van Indië. Als die stad opdoemde dachten de passagiers met de schrijfster Thérèse Hoven mee: „En nu is alles voorbij, de flirtations, de twistgesprekken, de kleine opwellingen en uitbarstingen van afgunst en jaloezie, het lange redeneren over niets, de partijtjes hondre, bridge, whist, schaak, halma, domino, dam... Alles om de tijd te doden, is nu uitgeschakeld, er wordt weinig gepraat zelfs, ieder is met zijn eigen gedachte bezig... Allen zijn blij dat de zeereis achter den rug is; zelfs op een modern ingerichte mailboot... is 't toch een corvee zo dagen achtereen met dezelfde luitjes te zijn opgesloten... Altijd 't zelfde dag-programma in dezelfde omgeving met dezelfde mensen. Dat wordt wel wat taai!" Varen op de Oost in die vorm is net als die anderen keten, de Gordel van Smaragd, onherroepelijk voorbij, maar het levert zo nu en dan wel interessante leesstof op.

Joop van den Berg